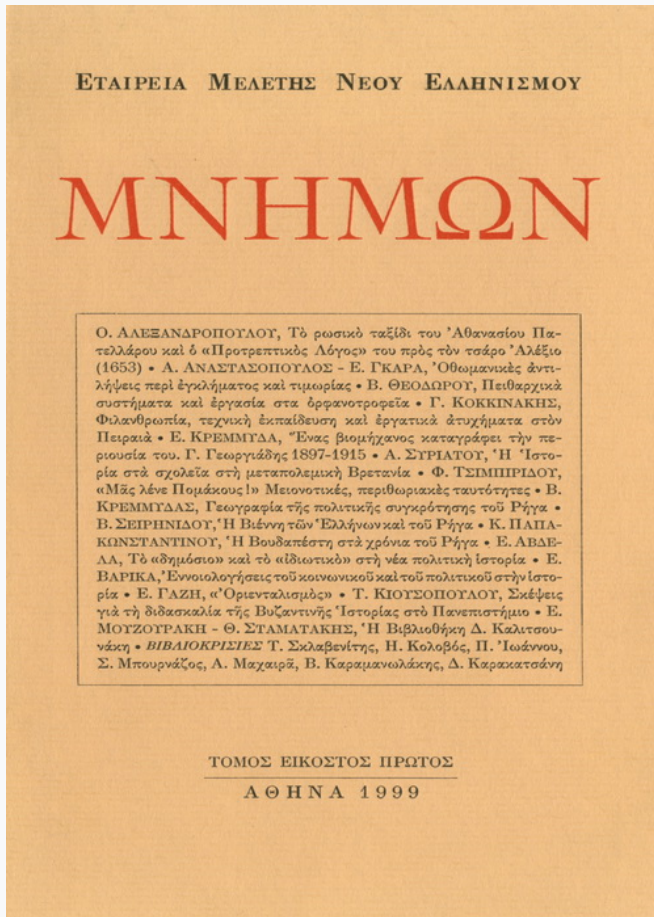

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

**ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ
ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ. ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.672](https://doi.org/10.12681/mnimon.672)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ Γ. (1998). ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ. ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ. *Μνήμων*, 20, 169–177.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.672>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ

ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΕΟΝΑΣΜΑΤΟΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ
ΣΤΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ

1. Όταν την πρώτη βδομάδα του Ιουλίου 1852 οι Κερκυραίοι ξεφύλλισαν την *Gazzetta*, την επίσημη εφημερίδα του Ιονίου Κράτους¹, το βλέμμα τους θα πρέπει να σταμάτησε σε μία από τις δεκάδες διακλήσεις αναγκαστικής εκποίησης για χρέη που τα τρία τελευταία χρόνια κατελάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος της· ξεχώριζε από τις υπόλοιπες λόγω της έκτασής της· η περιγραφή της ακίνητης περιουσίας που επρόκειτο να τεθεί σε πλειστηριασμό κατελάμβανε τέσσερις πυκνοτυπωμένες σελίδες, και περιουσίες τέτοιου μεγέθους δεν έβγαιναν στο σφυρί κάθε μέρα. Το σίγουρο είναι ότι το όνομα του οφειλέτη τους ήταν γνωστό· επρόκειτο για τον Ευγενή Κύριο, μάλιστα Ιππότη, Στάμο Χαλικιόπουλο που ανήκε σε μία από τις επιφανέστερες οικογένειες του νησιού². Ανήκε, γιατί όταν ασκείται η χρεωστική δίωξη ο ίδιος έχει πεθάνει· τα χρέη καλούνται να πληρώσουν οι κληρονόμοι του.

Δύο προβλήματα λοιπόν: το πρώτο· πώς και γιατί ένας μεγάλος Κερκυραίος γαιοκτήμονας καταλήγει στην χρεωκοπία; αλλιώς· πώς ένας φιλήσυχος μυλωνάς οδηγείται στην πυρά από το δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης³;

Το δεύτερο· άραγε ο Χαλικιόπουλος αντιπροσωπεύει κάτι πέρα από τον εαυτό του; δεν τολμώ καν να θέσω στην περίπτωση του Μενόκκιο το ίδιο ερώτημα· άλλωστε, ο ίδιος μας είναι ιδιαίτερα συμπαθής.

Ομιλία στο Διήμερο που οργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 12-15 Φεβρουαρίου 1998, με θέμα *Μικροϊστορία - Ιστορία: Συμπληρωματικό ή αντιθετικό ζεύγμα*; Με μία εξαίρεση, οι σημειώσεις περιορίζονται στην τεκμηρίωση του κειμένου.

1. *Gazzetta*, α.φ. 8/1852.

2. Η οικογένεια Χαλικιόπουλου είχε περισσότερες από είκοσι συμμετοχές στα αξιώματα του νησιού κατά τον 17ο αιώνα: Ν. Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ' αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 3 (1985) 123.

3. C. Ginzbourg, *Il formaggio e I vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*, 1976 (ελλ. μτφρ., *Το τυρί και τα σκουλήκια*, Αθήνα 1994).

2. Αντίθετα από τον γέρο φεουδάρχη Οφιομάχο που στους Σκλάβους του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, δεν περιφέρει παρά το «ευκλεές» όνομα και τα χρέη του⁴, ο Στάμος δεν ήταν τυχαίος: ηγέτης της συντηρητικότερης μερίδας των παλαιών ευγενών απέναντι στην εξέγερση που ξέσπασε στο νησί μετά την κατάλυση της Γαληνοτάτης⁵, συμμετείχε σε μία σκηνοθετημένη από τους Άγγλους συνωμοσία εναντίον του συντάγματος που οι ίδιοι ήθελαν να επιβάλουν στα νησιά· η ανακάλυψη της υποτιθέμενης συνωμοσίας επέτρεψε στον Αρμυστή Maitland, μέσα στο κλίμα που δημιουργήθηκε, να επιτύχει την ψήφιση του συντάγματός του «ως έχει» μέσα σε τρεις όλες κι όλες συνεδριάσεις της Βουλής. Ο «συνωμότης» Στάμος «φυλακίζεται» για μία εβδομάδα· ύστερα από ένα χρόνο, μετά την λαμπρή επιτυχία αυτής της παράστασης, θα διοριστεί γερουσιαστής, με ετήσιο μισθό 3.111 τάλιρα και θα γίνει ταξίαρχος του «Βασιλικού Ιπποτικού Τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου»⁶.

3. Ήδη όμως αυτή την περίοδο τα οικονομικά του είναι σε άσχημη κατάσταση: όταν διορίστηκε, «όχι μόνον είχε πτωχεύσει, επειδή ανοήτως είχε δαπανήσει το διπλάσιον όσων διέθετε προς πώλησιν, αλλ' ήτο και οφειλέτης προς την κυβέρνησιν σημαντικού ποσού», σημειώνει σε αναφορά του το 1819 ο Ribas-Pieri, πρόξενος του Βατικανού⁷.

4. «Όσα διέθετε προς πώλησιν» ήταν τα εισοδήματα που του απέφερε η ακίνητη περιουσία του, γιατί οι Κερκυραίοι ευγενείς δεν ασχολούνται με το εμπόριο⁸. Υπάρχει βέβαια το απαραίτητο σπίτι μέσα στα τείχη, η αξία του οποίου εκτιμάται από το Επιχώριο Συμβούλιο σε 10.000 περίπου τάλιρα —πρόκειται για ένα από τα τριάντα ακριβότερα σπίτια της πόλης⁹— αλλά αυτό χρησιμοποιείται για τις ανάγκες του ίδιου του Στάμου· και άλλωστε δεν του ανήκει: το είχε μεταβιβάσει στον γαμπρό του Άγγελο Γιαλιάνα όχι με την συνη-

4. Κ. Θεοτόκης, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, Αθήνα 1970 (1922).

5. Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων, 1500-1816*, Κέρκυρα 1863, σ. 581.

6. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, Ζάκυνθος 1874-1877, τ. Α', σ. 88-114. Για τον μισθό του Χαλκιοπούλου, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, «Κατάλογος των εν τω Κράτος των Ιονίων Νήσων υπηρετούντων υπαλλήλων, Άγγλων και Ελλήνων μετά της μισθοδοσίας εκάστου. Εις δι' έκαστον έτος: 1820, 1822, 1823, 1827», χφ αριθμός 10.709, 10.710, 10.711, 10.712.

7. Γ. Ζώρας, *Έκθεσις της εν Επτανήσω καταστάσεως επί αρμοστείας Μαίτλανδ κατά τας παραμονάς της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήνα 1974, σ. 18.

8. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα, 1969, σ. 112-117.

9. Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας (στο εξής Ι.Α.Κ.), Ιόνιον Κράτος, φάκ. 254, α, β, «Stato dei Propretarij di Fondi Stabili di Citta, 1830».

θισμένη διαδικασία της προικοδότησης, αλλά με συμβόλαιο δωρεάς εν ζωή, όπως επίσης του είχε παραχωρήσει το δικαίωμα να φέρει τα όπλα της οικογενείας Χαλικιόπουλου¹⁰. Δεν απέμεναν παρά η γαιοπρόσδοδος και η κρατική μισθοδοσία.

5α. Η αγροτική του περιουσία βρισκόταν στα χωριά Καβαλούρι και Καρουσάδες, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού· το κέντρο της εκμετάλλευσης ήταν λίγο έξω από το Καβαλούρι:

«Οσπήτιον με εξωτερικώς μαρμαρίνια κλιμακας, μαγαζία υποκάτω και έτερα δύο συνεγγής εις αυτό, μία κούρτη διακεκλεισμένη από τοίχους με ροδιές, τζιτζιφιές, ξινονερατζιές, τρία πηγάδια και άλλα ύπορα. Έτερα δύο μαγαζία έξωθεν της ειρημένης κούρτης. Ένα ελαιοτρουβείο με τα εργαλεία του...»¹¹

Έχουμε έτσι ένα άρτια οργανωμένο υποστατικό· στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε ένα νερόμυλο, στις παρυφές του χωριού.

5β. Η επιχείρηση λοιπόν διέθετε όλην την απαραίτητη υποδομή για την ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας, το πρώτο στάδιο της οποίας συμπληρώνεται με το προϊόν που απέδιδαν 5.500 ελιές, 330 στρέμματα αμπέλι και 250 στρέμματα γης σπαρμένης με δημητριακά. Σ' αυτό όμως το πρώτο στάδιο ο γαιοκτήμονας είχε ήδη χάσει τον έλεγχο, καθώς ο απόλυτος κατακερματισμός περιόριζε αυτόν και τους επιστάτες του στον ρόλο του εισοδηματίας-εισπράκτορα, ακυρώνοντας ταυτόχρονα οποιαδήποτε οικονομική λογική: στην καλλιέργεια 4.000 ελιών και 500 στρεμμάτων δημητριακών και αμπελιού εμπλέκονταν 236 αγρολήπτες. Ας μείνουμε στις ελιές: αντιστοιχούσαν 22 μόλις ρίζες σε κάθε κολόνο, που και αυτές ήταν σικορπισμένες σε δύο διαφορετικά «τοπολόγια»· η κατάσταση ήταν ίδια και για το αμπέλι και το χωράφι.

6. Τους κολόνους του Χαλικιόπουλου δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να τους φανταστούμε ως ένα ενιαίο αδιαμόρφωτο σύνολο, την περίφημη «αγροτιά»: το 1/4 από αυτούς κατείχε τα 2/3 των δέντρων, πάνω από τη μισή έκταση που καλυπτόταν με δημητριακά· όπως θα έπρεπε να το περιμένουμε, η συγκέντρωση ήταν μικρότερη στη «δημοκρατική» καλλιέργεια, το αμπέλι.

Για δύο από αυτούς τους αγρολήπτες διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες: ο Αντώνης Σκιαδόπουλος εμφανίζεται να κατέχει πέντε στρέμματα αμπέλι, είναι όμως πολύ αμφίβολο αν ο ίδιος ασχολιόταν με την καλλιέργειά τους· στην πραγματικότητα ασκούσε τοκογλυφία στους Καρουσάδες και όταν με την σειρά του θα υποστεί δίωξη από τον Ευγενή Κύριο Μάνεση της Χώρας, για

10. E. - R. Rangabé, *Livre d'or de la noblesse ionienne. Corfou*, Αθήνα 1925, σ. 106.

11. *Gazzetta*, ό.π.

προαγορά λαδιού που δεν πραγματοποιήθηκε, «βγάζονται σε δημοπρασία» χρεωστικά έγγραφα που το καθένα τους ήταν μικρής αξίας —2 έως 37 τάλιρα— αφορούσαν όμως 16 κατοίκους του χωριού¹². Ο Δημήτρης Κουτρούλης πάλι, είχε την ατυχία να υποστεί δύο διώξεις από τους κατοίκους της Χώρας: η μία αφορούσε ανεκπλήρωτη προαγορά λαδιού, η άλλη ανεξόφλητο δάνειο 400 τάλιρων: η περιουσία του αποτελούνταν από «οσπίτιον απαλάτιον μέγαλον με δύο πάτους (...) έτερον οσπίτιον απαλάτιον», που το είχε νοικιάσει για εργαστήριο, 100 ελιές από τις οποίες οι μισές πλήρωναν μερίδια, δύο στρέμματα αμπέλι και ένα στρέμμα χωράφι, αυτά τα τελευταία «ελεύθερα παντός βάρους»¹³.

7. Τι όφειλαν στον Στάμο οι «άνθρωποί του»; Ό,τι μπορεί να φανταστεί κανείς, ανάμεσα στο δεύτερο και στο δέκατο της παραγωγής, κυρίως όμως στο τέταρτο: αυτό αφορά το 90 % των εκτάσεων που είχαν φυτευτεί με αμπέλι, το 70 % των δέντρων και το 60 % των χωραφιών· υπήρχαν ακόμα τα «σολιάτικα», σταθερές υποχρεώσεις ανεξάρτητες από το ύψος της παραγωγής: αθροιστικά έδιναν 650 κιλά σάρι και 500 κιλά λάδι· τέλος, τα «κανίσκια», δώρα μικρής υλικής αξίας, δείγμα πάντως του σεβασμού τους: από αυτά μάζευε ένα ζευγάρι γάλων και 93 ζευγάρια κοτόπουλα.

8. Δεν έχουμε εκτίμηση της αξίας της περιουσίας για την οποία μιλήσαμε. Χρησιμοποιώντας όμως τους μέσους όρους των αξιών για τις ελιές, τα αμπέλια και τα χωράφια από άλλες χρεωστικές διώξεις¹⁴, και αφήνοντας κατά μέρος την αξία του υποστατικού, αυτή ανέρχεται σε 47.000 τάλιρα. Δεν ανήκε εξ ολοκλήρου στον Χαλικιόπουλο: σύμφωνα με τα «αρχαία έθιμα» του νησιού, ο αγρολήπτης που πλήρωνε τέταρτο ήταν κατά το ήμισυ συνιδιοκτήτης του αγαθού που καλλιεργούσε· πέφτουμε έτσι απότομα στις 24.000 τάλιρα, το ισοδύναμο δηλαδή οκτώ ετήσιων μισθών του γερουσιαστή, μέλους του τάγματος «Μιχαήλ και Γεωργίου» κ.λπ.

9. Το εισόδημα του Χαλικιόπουλου από την περιουσία του στο Καβαλούρι και τις Καρουσάδες εκτιμήθηκε το 1828 από την τοπική κυβέρνηση σε 830 τάλιρα¹⁵, 3,5 % επί της αξίας της αν οι υπολογισμοί μου είναι σωστοί, περίπου το 1/4 της μισθοδοσίας του. Η απόδοση πάντως για το τμήμα εκείνο που είχε δοθεί σε αγρολήψια, με βάση τους μέσους όρους και τα μερίδια τα οποία ε-

12. *Gazzetta*, α.φ. 56/1850.

13. *Geazztta*, α.φ. 63 και 80/1850.

14. Από την ανάλυση των χρεωστικών διώξεων της περιόδου 1850-1852, *Gazzetta*.

15. I.A.K., Ιόνιον Κράτος, φάκ. 254, «Lista indicante, il nome dei Possidenti Benini di Campagna, 1828».

λάμβανε, δεν υπερβαίνει το 2%· απόδοση που διπλασιάζεται όταν για την αξιοποίηση της ελιάς χρησιμοποιούταν μισθωτή εργασία, τώρα όμως στον τελικό ισολογισμό θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη το κόστος μετατροπής της χέρσας γης σε ελαιώνα ή σε αμπέλι, όπως και τα έξοδα επιστάσιας, μεγέθη για τα οποία δεν διαθέτουμε στοιχεία.

10. 830 τάλιαρα, λοιπόν, και το πουγκί από το δημόσιο ταμείο· μα αυτό το τελευταίο εξαρτάται από την συγκυρία και είδαμε σε τι απίθανους ακροβατισμούς υποχρεώθηκε ο Στάμος για να το αποκτήσει. Αλλά μήπως το «εκ της γαιοπροσόδου» εισόδημά του ήταν σίγουρο; Πολλές φορές η γη δεν απέδιδε, ή απέδιδε λίγο, φέρνοντας το νησί στα όρια της πείνας. Άλλοι, το είδαμε, θα επωφεληθούν από τις προσωρινές δυσκολίες και θα σύρουν τους ανθρώπους του στα δικαστήρια· όχι ο Στάμος, ή «οι κληρονόμοι των όπλων του», που δεν θα ασκήσουν καμία αγωγή για χρέη ή για καθυστέρηση πληρωμής των οφειλομένων μεριδίων τουλάχιστον από το 1830 και ύστερα: αντίθετα, «εν καιρώ ανάγκης του γεωργού χωρίς ο αριστοκράτης να επιβλέψη εις την περιουσίαν του, τω εδάνειζεν απόκως», μας βεβαιώνει το 1865 ένα ανώνυμο φυλλάδιο, «Τα δεινοπαθήματα των χωρικών της Κέρκυρας» που μόνο φιλοαριστοκρατικό δεν είναι:

«Πλην μ' όλον τον επάρατον βδελυρόν δεσποτισμόν, ον η αριστοκρατία εκείνη εξήσκει, είχε και τινα ίχνη συμπαθείας, καθότι, ναι μεν επέιζεν ηθικώς τους γεωργούς ους εκράτει εις κτηνώδη κατάστασιν, άφινεν όμως ή μάλλον εβοήθει αυτούς όπως ευημερώσιν υλικώς· εν μόνον παρ' αυτών απήτει να ίστανται ασκεπείς και να κύπτουν τον αυχένα ενώπιόν της»¹⁶.

Έχει κανείς την αίσθηση ότι ακούει το παραμιλητό του Οφιομάχου: «Ο λαός έπρεπε νά 'ναι στη θέση του... να δουλεύει και να υποτάζεται... μόνο βέβαια το ψωμί δεν έπρεπε να του λείπει». Άλλωστε, ο Οφιομάχος «όλους αυτούς τους ανθρώπους τους εγνώριζε, κάποιους τους είχε φίλους (...) Οι χωριάτες αυτοί του χρωστούσαν τα μαλλιοκέφαλά τους, και μάλιστα οι πιο πλούσιοι εμφανόνταν σε κείνο το βιβλίο [το κατάστιχο δηλαδή με το οποίο ο Οφιομάχος προσπαθεί μάταια να βάλει σε τάξη τους λογαριασμούς του] οι λιγότερο φερέγγυοι...». Ο ίδιος πάντως «είχε ευχαριστηθεί να δέχεται μόνο ότι του 'φερναν» θα παρατηρήσει ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Μα ας αφήσουμε το μυθιστόρημα, αν και τον συγγραφέα των *Σκλάβων* μόνο η λογοτεχνική μορφή δεν τον απασχολεί¹⁷, και ας περάσουμε σε μία άλλη, πραγματική μαρτυρία τούτη την φορά,

16. *Τα δεινοπαθήματα των χωρικών της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1865, σ. 3.

17. Η φράση αυτή, παράδοση καθώς είναι απόλυτη, είχε σαν σκοπό να προκληθεί (άλλη) μια συζήτηση για τα όρια της ιστορίας στο έργο του Θεοτόκη, κάτι που δεν έγινε κατορθωτό. Εδώ σημειώνω μόνο ότι ο Θεοτόκης πολλές φορές μεταφέρει στο μυθιστόρημά

από τα ημερολόγια ενός κερκυραίου γαιοκτήμονα, του Νικόλαου Αρλιώτη. Στα 1783 έχει πια αγοράσει σπίτι στην πόλη, όπου και έχει εγκατασταθεί. Στις 19 Μαΐου τον επισκέπτεται ζητώντας βοήθεια «ιερείς τις, εκ της κώμης Βαλανίου» και του διηγείται ότι «από της 15ης, ούτε αυτός ούτε η οικογένεια αυτού είδον άρτον, αλλ' ετρέφοντο μόνον εξ ελαιών και τινων αγρίων οσπρίων ότι αυτός ηδύνατο εισέτι να ανθέξη, αλλ' ο εν τρυφερά ηλικία υιός αυτού είχεν ήδη τας δυνάμεις εξητλημένας. Ο ταλαίπωρος ιερεύς (...) έκλαιεν ως μικρόν παιδίον»¹⁸.

11. Ο Αρλιώτης, ο Χαλικιόπουλος, ο Οφιομάχος προσωποποιούν συμπεριφορές που υπερβαίνουν τη μονοδιάστατη λογική της μεγιστοποίησης του εισοδήματος. Ο πατριάρχης του χωριού δεν οφείλει μόνο, πρέπει να είναι ικανός να βοηθά τους ανθρώπους του και να ελέγχει τις εξελίξεις, καθώς στο πρόσωπό του οικονομική και πολιτική κυριαρχία ταυτίζονται· ας ξαναγυρίσουμε στον ανώνυμο των *Λεινοπαθημάτων*...

«Εν τη περιφερεία της επαρχίας εις ην έκαστον αριστοκράτης ήρχεν, ουδείς άλλος ηδύνατο να εισαχθή υψόνων την κεφαλήν, ή δανείση εις τινα τοκογλυφικώς και πίεση τους γεωργούς, διότι αμέσως εξηφανίζετο επιταγή του αριστοκράτου χωρίς να δυνηθή τις να ανακαλύψη ούτε καν ίχνος του εξαφανισμού του»¹⁹.

Οι χωρικοί με την σειρά τους, εσωτερικεύοντας τις κατηγορίες ενός συστήματος που μπορούμε να το ονομάσουμε όπως θέλουμε, αλλά στο οποίο δεν κυριαρχούν —τουλάχιστον απόλυτα— οι δυνάμεις της αγοράς, θα είναι παρόντες όταν τους χρειαστεί: το δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο οι *Αναγραφές* των κερκυραϊκών φέουδων, όπου τους βλέπουμε να αποκαλύπτουν συγχωριανούς τους που προσπαθούν να οικειοποιηθούν εδάφη, τα οποία ανήκουν στις βαρονίες. Πάντοτε βέβαια δηλώνεται ότι αυτό γίνεται «διά τον φόβον του αφορισμού» που έχει προηγηθεί²⁰, εμείς όμως μπορούμε να αμφιβάλουμε αν αυτός είναι ο μόνος λόγος.

του, τόσο αυτούσια κομμάτια, όσο και κυρίως το ύφος των πολεμικών φυλλαδίων που εκδόθηκαν στο νησί τα χρόνια της Ένωσης. Π.χ.: «Από των καθυστερούντων χρεών μη περιμένεις τι· από των εκτιμήσεων τίποτε· από των επανελεύσεων μηδέν. Μη απατάς, ή μη απατάσαι» προειδοποιούν οι αγροτιστές τον βουλευτή της πόλης Σ. Κουρή (*Οι εν Κερκύρα λησται*, Αθήνα 1867, τχ. Α', σ. 25): «Σολιάτικα, μερίδια, παλιά χρέη... αυτά λησιμόνησέ τα... Αντίο!... Χάρις στον γενικό ψήφο», διαβάζουμε στους *Σκλάβους*.

18. Ν. Αρλιώτης, «Τα Χρονικά», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 8 (1960) 86.

19. *Ό.π.*, 3-4.

20. Π.χ.: «ΧΩΡΙΟΝ ΑΓΡΑΦΟΥΣ Ενεφανίσθησαν οι παρόντες Παπα Νικόλαος Μπουκούτης και Παπα Σταμάτις Δανίλις, οι οποίοι διά τον φόβον του αφορεσμού, όπου

12. «Ανοήτως είχε δαπανήσει το διπλάσιον όσων διέθετε»²¹, διότι βέβαια ο Στάμος έπρεπε να ζει με τον τρόπο που άρμοζε στην τάξη του. Όπως ο Οφιομάχος θα έπαιζε χαρτιά σε κάποια από τις λέσχες της πόλης για τις οποίες μας μιλά ο γάλλος πρόξενος Saint-Sauveur²², θα διατηρούσε δύο-τρία άλογα στον σταύλο του, ίσως να είχε κι αυτός δύο ερωμένες που «όλος ο κόσμος ήξερε πως και οι δύο ετόκιζαν χρήματα στους φτωχούς, που τα χρωστούσαν μόνο στη γενναιοδωρία του»²³. Θα οργάνωνε μαζί με άλλους τιμητικές παραστάσεις για τις πρωταγωνίστριες των περιοδευοντων θιάσων, που δεν παρέλειπαν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους να δημιουργούν φίλους και προστάτες: το 1788 για παράδειγμα, έτος «καθ' ο η ελαιοσοδιά έτυχεν αφθονοτάτη, [σε μια τέτοια τιμητική] η πρώτη υψίτονος εισέπραξεν υπέρ τα 409 τάλληρα», ενώ δύο μέρες αργότερα «η δευτέρα υψίτονος υπερέβη αυτήν, εισπράξασα 700 περίπου τάλληρα», σημειώνει ο Αρλιώτης,²⁴ σχεδόν όσα το ετήσιο από τη γη εισόδημα του Χαλικιόπουλου. Τσιγκουνιές δεν επιτρέπονται και όχι μόνο σ' αυτή την ειδική περίπτωση: στην *Τιμή και το χρήμα*, ανάμεσα στον κόσμο που κυκλοφορεί στην αγορά βρίσκεται και ένας παλαιός άρχοντας με τον υπασπιστή του, που «από χρόνια ερχόταν» μια συγκεκριμένη ώρα «για να βλέπουν τι εψώνιζε ο κάθε νοικοκύρης για το σπίτι του». Η δημόσια εικόνα της ευμάρειας θα πρέπει να διατηρηθεί με κάθε τρόπο, αν και τα νέα είναι γνωστά: όταν ο παλαιός άρχοντας κρίνοντας από τα ψώνια θα σχολιάσει για κάποιον ότι «αυτός τρώει καλά», ο σύντροφός του θα σπεύσει να τον πληροφορήσει ότι «είναι καταχρεωκοπημένος κ' [μετά] εσηκώθηκε στις μύτες των ποδιών για να

εκηρύχθει, και διά την αλάφροσιν της συνειδήσεώς τους ομολόγησαν και είπαν ότι τα χωράφια μυτζουριών δεκαπέντε όπου ποσεδέρουν ο Γλιάς και Παναγιώτις αδερφοί Προβατάδες, μέσα εις το τοπολόγιον λεγόμενον Φακιές, και είπαν πως τα πρετεντέρουν διά ελεύθερα, δεν είναι έτσι η αλήθεια (...) φανερώνουν την αλήθεια, διά να λάβει η εμπαρουνία το ειδικόν της» I.A.K., Αρχείον Εγγχωρίου Διαχειρίσεως, φάκ. 50.2, «Αναγραφή της Βαρωνίας Tron, 1700», εγγραφή 579.

21. Ζώρας, ό.π.

22. «Il y avoit à Corfou plusieurs casinos où s'assembloit (...) Ces casinos étoient composés des plusieurs pièces, dont les unes garnies de tables de jeu, les autres n'ayant que des sièges: la se retiroient les personnes qui, ne jouant point, préféroient les plaisirs de la conversation, ou la lecture des papiers de Venise (...) On fumoit aussi dans une tabagie contigue aux autres pièces. Dessous le casin étoit un café (...) Quelques officiers, se réunissant à la jeunesse corfiote, formèrent d'abord des théâtres bourgeois (...) La loge qui avoit été bâtiit en 1633 pour la commodité des gens d'affaires et des négocians, fut changée en salle de spectacle (...) Les actrices ne manquoient pas, pendant leur séjour, de se faire, des amis et des protecteurs...»: A. Grasset-Saint Sauveur, *Voyage historique, litteraire et pittoresque dans les îles et possessions ci-devant venitiennes du Levant*, Παρίσι 1800, τ. Β', σ. 200-209.

23. *Οι σκλάβοι...*

24. *Ό.π.*, σ. 91.

ιδεί τι είχε φωνίσει κάποιος [άλλος] που περνούσε σιμά τους και που τους είχε χαιρετήσει»²⁵.

13. Πόσα χρωστούσε τέλος πάντων ο Στάμος; Ο ίδιος είχε πάρει στην δεκαετία του 1830 τέσσερα δάνεια συνολικής αξίας 2.500 τάλιρων. Στα 1852, όταν ασκείται η δίωξη κατά των κληρονόμων του, τόκοι και ανατοκισμοί είχαν ανεβάσει την συνολική οφειλή σε 10.250 τάλια.

Το από ποιούς δανείστηκε δεν θα το μάθουμε ποτέ· μεταξύ των τριών προσώπων που ασκούν την δίωξη βρίσκεται και ο Ευγενής Κύριος Δημήτριος Κουρκουμέλης, Γενικός Εισαγγελέας του Ιονίου Κράτους—εδώ ως ιδιώτης τοκιστής— αυτό όμως δεν σημαίνει πολλά πράγματα. Τα χρεωστικά ομόλογα λειτούργουν σαν ανώνυμοι τίτλοι για τον ιδιοκτήτη τους, σε μία αφανή αγορά και αλλάζουν χέρια· ο τοκογλύφος Χαντρινός μπαينوβγαίνει στο σπίτι των Οφιομάχων «με μάτια που δεν έχουν βλέμμα» μόνο σαν ένας διάμεσος ανάμεσα σ' εκείνον που έχει τον γέρο φεουδάρχη πραγματικά στο χέρι και στο θύμα του· ο Οφιομάχος θα αντιληφθεί τις αλλαγές που έχουν συμβεί στην πόλη του μόνο σαν μάθει πως «οι περισσότερες υπογραφές του» βρίσκονται στην κατοχή του γιατρού Στεριώτη, «του γιού του Δήμου, πούχε έρθει με μισό τσαρούχι από την Ήπειρο κ' πουλούσε ψητό κοκορέτσι με το ταψί του στους δρόμους». Άνθρωποι σαν τον Στεριώτη αποτελούν πια, στα μέσα του 19ου αιώνα, τη νέα αριστοκρατία του νησιού, άνθρωποι που πιστεύουν πως «από όλα τα ζώα το πλιό όμοιο με τον άνθρωπο είναι το γουρούνι».

14. Οι παλαιοί ευγενείς της Κέρκυρας, για τους οποίους το χρήμα δεν αποτελούσε παρά μία από τις παραμέτρους της κοινωνικής τους παρουσίας, και η απόκτησή του υπάκουε σε ιδεολογικές και πολιτικές δεσμεύσεις, δεν θα μπόρουν να προσαρμοστούν στις αλλαγές που συνεπάγεται η χωρίς κανένα περιορισμό εξαπόλυση των δυνάμεων της αγοράς από την αγγλική διοίκηση. Μέλη των επιφανέστερων οικογενειών, των Δεσίλα, Καποδίστρια, Κουαρτάνου, Πιέρη θα δουν το όνομά τους «με κόκκινα γράμματα στον κατάλογο του Ειρηνοδικείου»²⁶, όπως εκείνος ο Θεοτόκης που καλείται να πληρώσει 66 τάλια σε

25. Κ. Θεοτόκης, *Η τιμή και το χρήμα*, Αθήνα 1995 (1912, περ. *Νουμάς*).

26. Π.χ.: Δαμίρης Δ. π. Ν. κατά Δεσίλα Ε. π. Π. και Δεσίλα Θ., *Gazzetta*, α.φ. 110/1851, Χρυσοβιτζιάνος Α. π. Μ. κατά Δεσίλα Χ., α.φ. 61/1850, Μπογδάνος Α. π. Κ. κατά Δεσίλα Π., α.φ. 79/1850, Πολυλάς Α. π. Κ. κατά Καποδίστρια Μ., α.φ. 123/1851, Κονταρίνης Μ. π. Κ. κατά Κουαρτάνου Δ. π. Ι., α.φ. 112/1851, Λάμπης Α. π. Γ. κατά του προηγούμενου, α.φ. 94/1850, Σπανόπουλος Α. π. Α. ομοίως, α.φ. 112/1851, Ιονική Τράπεζα κατά Κουαρτάνου Κ. π. Π., α.φ. 27/1852, Αυγουστής Λ. π. Α. κατά Πιέρη Μ. π. Σ., α.φ. 68/1850, Γληγορόπουλος Β. π. Σ. κατά Πιέρη Μ.- Α., α.φ. 64/1850, Κοντός Σ. π. Α. κατά του προηγούμενου, α.φ. 59/1850, ο ίδιος κατά του Πιέρη Ν. π. Σ., α.φ. 59/1850, Κουλούρης Ρ.- Σ. π. Α. κατά Πιέρη Ν. π. Σ., α.φ. 68/1850...

έναν άγγλο ράφτη «διά δούλεψιν φορεμάτων όπου έκανε της οικογενείας του»²⁷. Οι παλιές αξίες καταρρέουν· ο Σπεριώτης «παραγγέλνει καινούργια κατάστιχα, ειδοποιεί με γράμματα τους χωριάτες, ανοίγει δίκες χωρίς να λογαριάζει τα έξοδα και τον κόσμο που δυσαρεστεί»· αντίθετα ο γιός του Οφιομάχου, ο Σπύρος, μένοντας εγκλωβισμένος στις κατεστημένες νοοτροπίες, αυτές τις «φυλακές της μακράς διάρκειας», θα αυτοκτονήσει πνιγμένος στα χρέη, μέσα στο ερειπωμένο σπίτι της οικογένειας στο χωριό.

Ο Σπύρος Οφιομάχος διάλεξε τον ακραίο δρόμο· η ίδια η τάξη του δεν οδηγείται βέβαια σε ομαδικές αυτοκτονίες· περιθωριοποιείται όμως· τα μέλη της αρνούνται να παντρευτούν ή όταν παντρεύονται αρνούνται να κάνουν απογόνους, για να μην διασπαστεί η όποια περιουσία τους έχει απομείνει. Η ομάδα οδηγείται έτσι στον βιολογικό της αφανισμό· από τις 90 ευγενείς οικογένειες των αρχών του 19ου αιώνα, δεν απομένουν παρά 24, όταν εκατό χρόνια αργότερα ο Ραγκαβής προσπαθεί να φτιάξει το *Libro d'oro* της αριστοκρατίας του νησιού²⁸.

15. «Τίνες ήσαν οι χθες απ' άκρου έως άκρου της γης επίσημοι Κερκυραίοι; Ο Βούλγαρις, ο Θεοτόκης και των Ελλήνων ο ύπατος Καποδίστριας. Τίνες δε οι σήμερα εν Κερκύρα σημαίνοντες; Οι και τοις γείτοσιν άγνωστοι, ο Κ..., ο Β..., η κατάρα, το ανάθεμα»· αυτά διαβάζουμε σε ένα φυλλάδιο που κυκλοφόρησε αμέσως μετά την ένωση και υπογράφεται από τους έξι αγροτιστές βουλευτές του νησιού²⁹. Όμως, στους απρόσωπους μηχανισμούς της αγοράς δεν μπορεί παρά να αντιστοιχεί η ανωνυμία όσων εμπλέκονται στις λειτουργίες της.

Δεν ισχυρίζομαι ότι το Montailou δεν διαβάζεται αυτόνομα³⁰, ο συγγραφέας του όμως, πριν μπει στο χωριό, πριν κρυφακούσει τι λένε οι άνθρωποι πίσω από τις πόρτες, το είχε ήδη τοποθετήσει στην «μεγάλη ιστορία». «Ξέκλινσα μετρώντας εκτάρια και κατέληξα στο τέλος της έρευνας να δω τη δράση, τη σκέψη ζωντανών ανθρώπων» θα πει ο ίδιος³¹. Μπορούσε όμως να γίνει διαφορετικά;

27. Μ. Πιέτζ π. Θ. («άγγλος της χώρας») κατά Ευγ. Κου Α. Θεοτόκη π. Γ., *Gaz-zetta*, α.φ. 35/1852.

28. Από την επεξεργασία των ονομάτων των 24 ευγενών οικογενειών που παραθέτει ο Rangabé, προκύπτει ότι από τα 167 πρόσωπα άνω των 17 ετών που τις απαρτίζουν κατά την περίοδο 1850-1899, τα 71 (43%) δεν τέλεσαν γάμο.

29. *Οι εν Κερκύρα...*, τχ. Α', 15.

30. E. Le Roy Ladurie, *Montailou, village occitan de 1294 à 1324*, Παρίσι 1982.

31. Του ίδιου, *Les paysans de Lanquedoc*, Παρίσι 1966, τ. Α', σ. 11.